

تحلیل سبک‌شناختی قصاید رضویه در دیوان شیخ آذری اسفراینی

دریافت: ۱۴۰۱/۱/۳ پذیرش: ۱۴۰۱/۴/۲

محمد حسن بهنام‌فر^۱

چکیده

مدح و منقبت در قالب قصاید مذهبی، از عمده‌ترین روش‌های ابراز علایق دینی شاعران به اولیای دین بوده است. نازک‌اندیشی و لطافت بیان در شعر آیینی وقتی با ابراز احساسات برای ائمه اطهار (علیهم‌السلام) تلفیق می‌یابد، زیباترین منظومه‌های ادبی را رقم می‌زند. شیخ فخرالدین حمزة بن علی اسفراینی (۷۸۴-۸۶۶ ق.) متخلص به آذری از مشاهیر، مشایخ و شاعران قرن نهم هجری، بخش زیادی از قصاید او در منقبت ائمه اطهار (علیهم‌السلام) سروده شده است. با مراجعه به قصاید دیوان آذری، مدح و ارادت به ائمه اطهار (علیهم‌السلام) و به طور خاص امام رضا (علیه‌السلام) به سبب حضور این شاعر در خراسان قابل توجه است. این مقاله با بررسی و تحلیل قصاید رضویه در دیوان شیخ آذری، برآن بوده است تا ویژگی‌های سبک‌شناسی و نوآوری‌هایی را که شاعر به آن توجه داشته، در سه سطح، زبانی، ادبی و فکری واکاوی و جنبه‌های زیبایی‌شناختی آن را شناسایی کند. آذری با بیانی شیوا و روان، موفق شده است قصاید رضوی را همراه با صنایع ادبی و مفاهیم عمیق مذهبی و تاریخی بسراید. درون‌مایه و زبان فکری شاعر با مفاهیم آیینی ترکیب یافته و شاعر به خوبی، ارادت خود را با نگاهی عرفانی و با زبان شعر بیان کرده است.

کلیدواژه‌ها: امام رضا (علیه‌السلام)، شیخ آذری اسفراینی، قصاید رضوی، سبک‌شناسی.

۱. استادیار مجتمع آموزش عالی فنی و مهندسی اسفراین. خراسان شمالی. اسفراین. ایران: behnamfarb@gmail.com

۱. بیان مسئله پژوهش

یکی از میراث‌های فرهنگی زبان و ادب فارسی دیوان شاعران گذشته است. این سخنوران هر یک به اندازه‌ی توان و دریافتی که از فرهنگ ایرانی اسلامی داشته‌اند و با توجه به مبانی فکری و اعتقادی و میزان برخورداری از معرفت دینی و مطابق با ذوق، احساس و اندیشه خود نعت و منقبت معصومان (ع) را در سروده‌های خویش به قلم آورده و باقی گذاشته‌اند. یکی از شاعران خوش‌نام زبان فارسی، شیخ آذری طوسی اسفراینی (۷۸۴ - ۸۶۶ ق) است که در قرن نهم هجری در قالب شعر و نوشته‌های عرفانی، آثار چندی^۱ از خود باقی گذاشته است. آذری در دوره‌ای قرار داشت که به لحاظ شرایط خاص سیاسی در آثار فرهنگی کمتر به او توجه شده است. نابسامانی‌هایی که پس از تهاجم مغولان در شرق جهان اسلام روی داده بود، منجر به زوال و بی‌نظمی فکری و اندیشه‌ای شده و فقدان دولت مقتدر مرکزی، بی‌ثباتی سیاسی را شکل داده بود. در این میان سلسله‌های محلی سر برآوردند و همراه آن عقاید مختلف مذهبی که خصوصاً از مکتب تشیع اثنا عشری مایه گرفته بودند و مدتی اجازه انتشار نداشتند، در سرزمین‌های مختلف شکوفا شدند. یکی از

۱. شیخ آذری را می‌توان از شاعران و نویسندگان پرکار قرن نهم به شمار آورد و آنچه از آثار منظوم و منثور شیخ در دسترس است یا ذکر آن‌ها در منابع آمده، به این شرح است: ۱. بهمن نامه: این مثنوی را شیخ به درخواست سلطان احمدشاه بهمنی، در احوال و آثار این سلسله سروده است. این مثنوی در وزن متقارب به تقلید از شاهنامه حکیم توسی و اسکندرنامه نظامی سروده شده و شیخ در سرایش این اثر، تحت تأثیر مستقیم آن‌ها بوده است. ظاهراً از این کتاب تاکنون نسخه‌ای در فهرست‌ها و کتابخانه‌ها دیده نشده است. ۲. عجایب الغرایب: این منظومه که در بحر خفیف (فاعلاتن مفاعیلن فع لن) سروده شده، در ذکر عجایب شهرها، سرزمین‌ها، کوه‌ها، چشمه‌ها، بناها و حیوانات است. مثنوی عجایب الغرایب حدود ۵۳۰۰ بیت دارد و از آن نسخه‌های فراوانی در کتابخانه‌های مختلف موجود است. ۳. سعی الصفا: این کتاب که بنا به قول مشهور بخشی از مثنوی مرآت شیخ آذری است حاصل سفر حج شاعر است و آن را در مدت یک سال مجاورت خانه خدا سروده است. این منظومه ظاهراً درباره تاریخ کعبه و آداب زیارت است. از این مثنوی نیز متأسفانه تاکنون نشانی به دست نیامده است. ۴. مفتاح الاسرار: هنگامی که شیخ آذری حدود سال ۸۳۰ قمری به همراه مرشد و پیر خویش شیخ محی الدین توسی غزالی به حج رفت، در برگشت و هنگام اقامت در شهر حلب این کتاب را تألیف کرد. از کتاب مفتاح الاسرار نشانی بر جای نیست ولی از آنجا که کتاب جواهر الاسرار شیخ، خلاصه‌ای از آن است، می‌توان با بررسی آن کتاب، دریافت که مفتاح الاسرار در چه موضوعی تألیف شده است. ۵. جواهر الاسرار: مفصل‌ترین و مشهورترین اثر موجود شیخ آذری به نثر این کتاب است. این کتاب حدود سال ۸۴۰ قمری در اسفراین تألیف شده است (صفا، ۱۳۸۱، ج ۴: ۳۲۵). کتاب جواهر الاسرار یکی از متون اولیه نقد و شرح شعر شاعران، منبع بسیاری از نویسندگان در قرون بعد بوده است. از این کتاب، جایی سنگی به سال ۱۳۰۳ در تهران و به همراه دو اثر شیخ جامی و عزیز الدین نسفی صورت گرفته است. نسخ خطی فراوانی از این کتاب در کتابخانه‌ها موجود است که کار تصحیح آن را ساده‌تر می‌کند. سال ۱۳۸۸ چاپی غیر مقابله‌ای از آن به همت آقای احمد شاهد در اسفراین زادگاه شیخ آذری انجام گرفته است. نظر به اهمیت موضوع کتاب و جامع‌الاطراف بودن آن، ضرورت تصحیح انتقادی از این اثر شیخ کاملاً مشهود است. ۶- طغرای همایون: درباره این اثر شیخ به‌جز نام در تذکره‌ها چیزی موجود نیست. ۷. دیوان اشعار: مهم‌ترین و ارزشمندترین اثر شیخ آذری دیوان اشعار وی است. دیوان شیخ آذری که در دوران خود شهرتی فراگیر داشته حدود ۵۰۰۰ بیت دارد (همان: ۳۲۸).

این دولت‌ها سربداران بودند که موفق شدند با اتکا به مذهب تشیع اثناعشری به صورت یک اندیشه، حاکمیت و قدرت خود را در جامعه هدایت کرده و در خلال نیم قرن، سبب گسترش اندیشه تشیع و نفوذ آن در منطقه خراسان و سایر نواحی گردند و همچنین به نحوی به سلطه سیاسی نظامی مغولان پایان دهند (آزند، ۱۳۶۳: ۱۲-۱۶).

سربداران، سال ۷۳۶ قمری به پیروی از تعالیم شیخ‌خلیفه و شیخ‌حسن جویری علیه ظلم و جور حاکمان محلی و بازماندگان دولت ایلخانی برخاستند و نخستین دولت مردمی بودند که با اندیشه شیعی مطرح شدند. از طریق دولت سربداران، شاعران و نویسندگانی نیز ترغیب شدند که با آثار خود به توسعه و پیشرفت اندیشه و ادبیات یاری و کمک کنند. ترویج فضایل ائمه اطهار و اندیشه امامان علیهم‌السلام در دولت سربداران به‌عنوان دولتی شیعی وجود داشت که بدون شک این امر در شکوفاشدن اندیشه‌های افرادی چون آذری تأثیر زیادی داشته است. شیخ آذری همچنین با دولت بهمنیان هند نیز تعاملات و ارتباطاتی داشته است و به تأکید منابع در ترویج تشیع در هند تأثیر بسیار زیادی از خود به جای نهاد. ایجاد بسترهای گفتمانی برای ابراز عقاید دینی مخصوصاً مدح و ارادت به ائمه اطهار علیهم‌السلام و به‌طور خاص امام رضا علیه‌السلام با توجه به حضور این بزرگوار در خراسان در قصاید شیخ آذری اسفراینی قابل بررسی و تحلیل است. آذری مسلمانی شیعه مذهب است، او قصاید متعددی در توحید، نعت پیامبر و مناقب ائمه اطهار علیهم‌السلام سروده و علاقه خاص به حضرت علی و امام رضا علیه‌السلام نشان داده است. سروده‌های آذری ساده و بی‌تکلف بوده و مهم‌ترین اثر او دیوان^۱ است. دیوان او شامل ۳۵ قصیده، ۴۸۰ غزل، تعدادی ترجیع‌بند، ترکیب‌بند، رباعی و قطعه است. از ۳۵ قصیده موجود در دیوان او، نه قصیده در توحید، چهار قصیده در نعت پیامبر، ۱۴ قصیده در منقبت حضرت علی علیه‌السلام، پنج قصیده در منقبت امام هشتم، یک قصید در منقبت امام دوازدهم، یک قصیده درباره پیامبران و امامان و یک قصیده هم

۱. دیوان آذری سال ۱۳۸۹ به اهتمام محسن کیانی و عباس رستاخیز و توسط کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی چاپ شده است. البته این اثر از روی نسخه خطی موجود در کتابخانه ملی ملک و نیز از روی چند جنگ و مجموعه شعری فراهم آمده است. آنچه در این تحقیق انجام گرفته، بررسی قصاید رضویه در دیوان فوق و مقابله با نسخه‌های دیگر است. نسخه‌های دیگر به این شرح است: نسخه خطی دیوان آذری، دانمارک، کپنهاک سلطنتی، با شماره ۲۱۲۷۰. نسخه پاریس، با شماره ۳۹۴ p، که میکروفیلم آن در مرکز اسناد دانشگاه تهران با شماره ۱۳۱۳ موجود است. بادلیان، ۳۲۹ الیوت، فیلم آن در دانشگاه تهران با شماره ۸۷۸ موجود است. موزه بریتانیا، با شماره Add ۲۵۸۲۱، فیلم آن در دانشگاه با شماره، ۲۸۹ موجود است. کتابخانه ملی ملک، با شماره ۵۹۳۸ موجود است. هند، با شماره ۶۰۶ psc در انجمن آسیایی کلکته موجود است.

با عنوان بهاریه آمده است. با توجه به مدح و ارادت آذری به امام رضا (علیه السلام) در قصاید خود، در این مقاله برآنیم تا شاخصه‌های ارادت شاعر به امام رضا (علیه السلام) در قصاید دیوان را واکاوی کنیم.

۱-۱. اهداف، ضرورت و روش تحقیق

پژوهش درباره آثار مهم آیینی ادب فارسی که کمتر شناخته شده‌اند و در دوره‌هایی بوده‌اند که اجازه ابراز اندیشه مذهبی خود را نداشتند، اهمیت بسزایی دارد؛ به‌خصوص آنجا که شاعرانی همچون آذری در قالب کلام موزون با بیان زیبا و دلنشین و با پیوند گفتمان‌های عرفانی، با ائمه اطهار (علیهم السلام) ارتباط برقرار می‌کنند. از آنجا که آذری خود اسفراینی و خراسانی بوده، با مراجعه به دیوان اشعارش در ارادت و دوستی امام رضا (علیه السلام) هیچ شکی باقی نمی‌ماند. علاوه بر قصاید رضوی که موضوع این تحقیق است، حسن مطلع غزلیات دیوان اشعار آذری^۱ نیز ارادت به امام رضا (علیه السلام) است. هدف از این پژوهش شناسایی بیشتر میراث ادبی و زنده نگه‌داشتن معارف اهل بیت (علیهم السلام) و به‌طور خاص امام رضا (علیه السلام) در قصیده‌های دیوان آذری است. آنجا که شعر در انتقال مفاهیم نقش برجسته‌ای دارد، می‌تواند به شناخت فضای فکری و فرهنگی کمک کند. این پژوهش با رویکردی توصیفی تحلیلی و با تکیه بر دیوان چاپ شده و مطالعه نسخه‌های خطی، ضمن ارزیابی قصاید رضویه شیخ آذری به تحلیل شکلی و مفهومی آن‌ها می‌پردازد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

امروزه محققان بسیاری به فضایل امام رضا (علیه السلام) در ادب فارسی پرداخته و جنبه‌های شخصیتی، علمی و اخلاقی ایشان در آثار شاعران را واکاوی کرده‌اند؛ اما پژوهش در آثار آذری اسفراینی، کمتر دیده می‌شود. برخی تحقیقات که به موضوع امام رضا (علیه السلام) در

۱. الهی امن و ایمان بخش ما را / وفا کن عهد و پیمان بخش ما را / زتاب چهل بس پژمرده رنگیم / به آب معرفت جان بخش ما را / ز بی دردی خود داریم دردی / چو دردی هست درمان بخش ما را / امامان سربسر پاکند و معصوم / خداوندا بدیشان بخش ما را / جهانی جرم داریم آذری وار / به سلطان خراسان بخش ما را (آذری، ۱۳۸۹: ۱۰۷) در بیت سوم به آیه تطهیر اشاره بسیار زیبایی می‌کند.

شعر و شاعران فارسی تمرکز داشته، اشاره‌ای به آثار و اندیشه آذری نداشته‌اند مانند شهیدی (۱۳۶۵) در مطلبی ستایش و سوگ امام رضا (علیه السلام) در شعر را واکاوی کرده و هادی (۱۳۸۸) در پژوهشی سیمای امام رضا (علیه السلام) را در شعر پارسی از سنایی تا جامی بررسی کرده، اسمی از آذری نیاورده‌اند. همچنین تحقیقاتی که به‌تازگی در دیوان شیخ آذری صورت گرفته، هنوز به موضوع قصاید اشاره‌ای نداشته‌اند: سلامت آذر (۱۳۹۱) «سبک‌شناسی غزلیات شیخ آذری» را تحلیل کرده و شکاک (۱۳۹۹) به «مقایسه سبک‌شناسی ترکیب بند آذری اسفراینی و محتشم کاشانی» پرداخته است. از این نظر، این پژوهش با توجه به تمرکز بر قصاید دیوان آذری تحقیق جدیدی بوده و به لحاظ موضوع، می‌تواند دریچه‌های جدیدی از انعکاس معارف اهل بیت (علیهم السلام) و امام رضا (علیه السلام) در آثار ادب فارسی بازگشاید.

۳-۱. زندگی و زمانه شیخ آذری

شیخ آذری در هیاهوی جنگ و گریزهای سربداران و لشکریان طغایمور در اسفراین و در حدود سال‌های ۷۸۲ تا ۷۸۴ قمری چشم به جهان گشود (رازی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۸۲۸). دولت‌شاه شیخ آذری را این‌گونه معرفی می‌کند: «شیخ آذری خواجه علی ملک از بزرگان دولت سرداران که پشت او به معین الدین صاحب الدعوة احمد بن محمد الزمجدی الهاشمی المروزی می‌رسد که در وقت سربداران در اسفراین صاحب اختیار بود» (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۱۸: ۳۹۹) تاریخ فرشته ماه تولد شیخ را آذرماه می‌داند و می‌گوید: شیخ آذری در پاسخ الغ بیگ میرزا گفته چون در ماه آذر زاده شده، خود را آذری نامیده است (فرشته، ۱۳۰۱، ج ۱: ۶۲۹). در تذکرها و منابع تاریخی از کودکی و نوجوانی شیخ، مطلبی دیده نمی‌شود. برابر قرائن و شواهد وی روزگار کودکی خویش را در اسفراین گذرانده و علم آموخته است، در جوانی به شعر و شاعری مشغول شد و در این راه شهرت یافت. شیخ آذری سفرهای متعددی برای زیارت بارگاه منور علی بن موسی الرضا (علیه السلام)، امیرمؤمنان علی (علیه السلام) و امام حسین (علیه السلام) داشت. وی سه نوبت به حج رفت و حتی به زیارت قدس شریف نیز مشرف شد. در میان این سفرها همچنین با دانشمندان، علما و بزرگان زیادی دیدار کرد. برابر سخن دولت‌شاه، آذری بعد از طی مراحل سلوک و پس از دومین

زیارت کعبه و اقامت در مکه، در بازگشت از آن دیار به هندوستان رفت (فروزانفر، ۱۳۸۳، ج ۴: ۳۲۵). تاریخ این سفر باید در سال‌های ۸۳۲ تا ۸۳۴ قمری باشد. شیخ در هند به حضور احمدشاه بهمنی (سلطنت ۸۲۵ تا ۸۳۸ ق) از سلاطین بهمنی دکن رسید (بافقی، ۱۳۴۰، ج ۳: ۵۴) این پادشاه از دوستداران مشایخ و شیفته آشفتگان راه حق بود. شیخ آذری در ملازمت این پادشاه قرار گرفت و مقام ملک الشعرائی دربار او را به دست آورد. فعالیت‌های فرهنگی شیخ آذری در بیدر^۲، پایتخت بهمنیان، منجر به رشد و تقویت زبان فارسی و فرهنگ شیعی در دکن شد (فرشته، ۱۳۰۱، ج ۱: ۳۲۶) و پس از مدتی سرانجام، رخصت کوچ از هندوستان را گرفت (همان: ۳۲۰) شیخ پس از بازگشت به وطن «پای قناعت در دامن همت کشید و از سیاحت عالم ملک به تماشای عالم ملکوت سر به جیب تفکر فرو برد و ۳۰ سال بر سجاده طاعت نشست» (دولتشاه سمرقندی، ۱۳۱۸: ۴۵). اوضاع نابسامان خراسان بعد از شاهرخ از عوامل اصلی گوشه‌گیری و انزوای شیخ آذری بوده است. او تا پایان عمر در زادگاه خود به نظم اشعار و سرودن قصاید و غزلیات مشغول بود.

۲. تحلیل سبکی و فکری

۲-۱. تحلیل سبک‌شناسی

شعر از بهترین ابزارهای تأثیرگذاری بر افکار آدمی است و شاعران می‌کوشند اندیشه‌ها و عقاید خود را با این ابزار برای مخاطبان بیان کنند. شعر مدحی که در ستایش بزرگان از جمله امام رضا (علیه السلام) سروده شده نیز مبین اندیشه‌های شاعران است. علی بن موسی الرضا (علیه السلام) به دلیل شرایط خاص سیاسی و اجتماعی دوران خود و همچنین شهادت در غربت، یکی از چهارده معصومی است که شاعران پارسی‌گوی، به ایشان توجه ویژه‌ای داشته‌اند. موضوعات آیینی و مذهبی در شعر فارسی اگرچه از ابتدا وجود داشته؛ اما از قرن ششم به بعد مشخص‌تر و بارزتر شده و شاعران به مدح ائمه اطهار (علیهم السلام) روی می‌آورند.

۱. ملوک بهمنی (حک: ۷۴۸-۹۳۴ ق) به‌عنوان اولین حاکمان مستقل مسلمان در دکن، محسوب می‌شوند. اقدامات و عملکرد برخی از آنان زمینه‌های رونق و شکوفایی تشیع در دکن را فراهم کرد. این امر از طریق حمایت از علما، صوفیان، سادات و شیعیان و جذب آنان از مناطق گوناگون اسلامی صورت گرفت. چنان‌که در سال‌های پایانی حکومت آنان، تشیع در بخش‌هایی از دکن توسط برخی فرماندهان نظامی به‌عنوان مذهب رسمی اعلام شد.

2. Bidar

این پژوهش بر اساس روش سبک‌شناسی متون شمیسا (۱۳۷۵: ۱۵۳-۱۸۲) و در سه سطح زبانی، ادبی و فکری قصاید رضویه شیخ آذری را بررسی می‌کند.

۲-۱-۱. موسیقی بیرونی:

منظور از موسیقی بیرونی شعر، جانب عروضی و وزن شعر است که بر همه شعرهایی که در یک وزن سروده شده‌اند، قابل تطبیق است (شفیعی کدکنی، ۱۳۶۸: ۳۹۱) آذری در قصاید رضویه خود از اوزان مشهور شعر فارسی بهره برده است. اوزان شعری قصاید رضویه آذری به شرح زیر است:

قصیده :۱۷	إِرحم عَلی عِبَادکَ بِاللَّطَفِ وَ اللَّطَفِ یا بُقْعَةَ الْوَلَایَةِ یا شِحْنَةَ النَّجَفِ	مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن	مضارع مثنی‌اخر مکفوف محذوف
قصیده :۲۶	ای بر ایوان تو چون قندیل در خور آسمان عود سوز روضه‌ات را گوی مجمر آسمان	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن	رمل مثنی‌محذوف
قصیده :۲۷	شه فلک چو درآید به بارگاه خراسان نخست بوسه دهد آستان شاه خراسان	مفاعیلن فعلاتن مفاعیلن فاعلن	مجتث مثنی‌محذوف
قصیده :۲۸	هر صبح که در پرده شود خسرو هندو بر اوج رسد کوکبه چتر هلاکو	مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن	هزج مثنی‌اخر مکفوف محذوف
قصیده :۲۹	ای حریمت کعبه اهل خراسان آمده خطه ملک امامت را تو سلطان آمده	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن	رمل مثنی‌محذوف

۲-۱-۲. موسیقی کناری:

منظور عواملی است که در نظام موسیقایی شعر دارای تأثیر است، ولی ظهور آن در سراسر بیت یا مصراع قابل مشاهده نیست و آشکارترین نمونه آن قافیه و ردیف است (همان: ۳۱۹). از مجموع پنج قصیده رضویه شیخ آذری، سه قصیده دارای ردیف و دو قصیده بدون ردیف آورده شده است. ردیف در یک قصیده وی به صورت فعلی و در چهار قصیده به صورت اسمی است. آذری با استفاده صحیح از این موسیقی کناری به اشعار خود زیبایی خاصی می‌بخشد.

۲-۱-۳. موسیقی درونی:

منظور هماهنگی است که از رهگذر وحدت یا تشابه یا تضاد صامت و مصوت‌ها در کلمات یک شعر پدید می‌آید (همان: ۳۹۲). به عبارت دیگر، به وسیله صنایع بدیع لفظی از قبیل انواع سجع، موازنه، ترصیع، تضمین المزدوج، انواع جناس، و تکرار هم حرفی و هم صدایی به وجود می‌آید (شمیسا، ۱۳۷۵: ۱۵۳). از ویژگی‌های قصاید رضویه آذری، توجه وی به موسیقی درونی است. بخشی از آن‌ها به این شرح است:

جناس: آرایه جناس، آوردن دو کلمه یا کلماتی است که ظاهری شبیه هم داشته باشند؛ اما در معنا با هم تفاوت داشته باشند. جناس یکی از زیباترین آرایه‌های لفظی است که کلام را دلنشین می‌سازد. در واقع، جناس از یک‌سو ایجاد موسیقی در کلام می‌کند و از سوی دیگر، سبب تداعی معانی مختلف لفظ واحدی می‌شود و در نتیجه، به گسترش تخیل و ایجاد کشش و جلب توجه شنونده می‌انجامد و این از عوامل زیبایی و هنر است.

جناس (ولایت و ولایت)

کرد نوغان ولایت از ولایت شهر طوس ای به عهدهت روضه مشهد گلستان آمده

(آذری، ۱۳۸۹: ۷۶)

واج‌آرایی: آرایه نغمه حروف یا آرایه واج‌آرایی، بدین گونه است که شاعر یا نویسنده،

سخن خود را به گونه‌ای بیان کند که در سخن او، یک «حرف» یا بیشتر، بیش از دیگر حروف تکرار شود و برجستگی بیشتری داشته باشد، به گونه‌ای که نوعی نغمه و موسیقی در سخن ایجاد کند. این تکرار حرف، ممکن است در یک عبارت، یک مصراع یا یک بیت یا بیش از یک بیت باشد.

واج‌آرایی «چ» و «ش»

چاک گردد از چکاچاک دم تیغش زمین شق شود از شقه‌های آن دلاور آسمان

(همان: ۷۱)

واج‌آرایی «ش»

بهر استشراف تشریف تو اشراف ملک هر شبی بالای این فیروزه ایوان آمده

(همان: ۷۸)

مراعات نظیر: یا تناسب از لوازم اولیه سخن ادبی است. یعنی در مکتب قدیم سخن نظم و نثر وقتی ارزش پیدا می‌کند که مابین اجزای کلام تناسب و تقارن وجود داشته باشد (همایی، ۱۳۷۲: ۲۵۹).

تناسب بین «خورشید، چرخ، کیوان، شهاب و فلک»

خورشید رای و چرخ ضمیر و فرشته رام کیوان رکاب و رمح شهاب و فلک هدف

(آذری، ۱۳۸۹: ۷۶)

حب اهل البیت در دریای فطرت کشتی است عرش اعظم بادبان او و لنگر آسمان

(همان: ۶۹)

ایهام:

در خراسان صورت احکام و تنزیل تو هست آیتی در شان ما از آل عمران آمده

(همان: ۷۵)

بیت ایهامی بسیار زیبا دارد. تنزیل به معنای قرآن آمده و هم معنی لغوی آن به معنی فرود آمدن است و نیز آل عمران بنابر تفسیر ابوالفتوح رازی عمران نام ابوطالب پدر امام است که آل عمران در معنی حقیقی سوره قرآن به کار رفته و آیه مد نظر اشاره به آیه مباهله دارد و از طرفی با معنی امام علی (علیه السلام) آل عمران یعنی ابوطالب حساب می‌شود نیز تناسب دارد.

توجه به کلمات و عبارات عربی در شعر آذری در حد معمول شاعران این دوران دیده می‌شود. از آنجا که شاعر به آیات و روایات اشاره دارد، کاربرد کلمات و عبارات عربی در شعر آذری به عنوان یک شاخصه سبکی نیز می‌توان در نظر گرفت. مخصوصاً وقتی سخن از مدح امام رضا (علیه السلام) است: مانند قصیده ۱۷ شروع شعر با بیت عربی است و در تمام قصاید رضویه از کلمات عربی استفاده شده است. در ادامه برخی از آن‌ها را می‌آوریم.

ماه سپهر سلطنت و آفتاب دین سلطان بارگاه پرانوار مَن عَرَفَ

(همان: ۵۱)

در این بیت، به حدیث «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ» (آمدی، ۱۴۱۰: ق: ۵۸۸) اشاره دارد.

عکس اسرار ضمیرش تافت بر مرآت شب از لالی لیالی شد توانگر آسمان

(آذری، ۱۳۸۹: ۶۹)

یا کریم ابن کریم این خلق حاجتمند را بر امید آورده از هر سو بدین در آسمان

(همان: ۷۲)

- تو بحر رحمت مایی به هفت کشور عالم رود به مرحمت این آب از میاه خراسان
(همان)
- بیت الحرمت کعبه شاهی است از آن روی آرند به گرد حرمت روی ز هر سو
(همان: ۷۴)
- یا امام المتقین خلقی به خاک درگهت چون نسیم از هر طرف افتان و خیزان آمده
(همان: ۸۰)
- واژه‌های ترکی: آذری در دیوان و قصاید خود از واژگان ترکی که در پاره‌ای موارد مغولی هم
بوده، سود جسته است.
- آه سحر از نایره صبح برآید پیچان به هوا چون نفس از لولو یرغو
(همان: ۷۳)
- چون ترک خطایی ز ختن تاختن آورد در خیل و سپاهش همه افتاد هیاهو
(همان)
- خاکستر شب بر دهن صبح بریزند کو بیضه زر می برد از بال تخاقو
(همان)
- حکم هر آلی به طغرای موشح کرده اند آل منشور تو سلطان خراسان آمده
(همان: ۷۵)
- کاربرد کلمات عامیانه: در شعر آذری، واژه‌ها و ترکیب‌های عامیانه با توجه به خراسانی

بودن آذری، کاربرد فراوانی دارد. این ویژگی سبکی در قصاید رضویه آذری دیده می شود.

تو تاج اهل خراسان و نور چشم جهانی به ماه می رسد از فخر تو کلاه خراسان
(همان: ۷۳)

نور چشم: وجود بسیار عزیز و گرمی، نور دیده که دیدنش موجب روشنی چشم و انبساط خاطر است.

تا خواب رود خصم تو در بستر جاوید در مهد سقر می زندش هاویه نانو
(همان: ۷۴)

نانو: ذکری را گویند که در وقت جنبانیدن گهواره زنان بگویند تا اطفال به خواب روند.

چشم جان روشن به نور توس اهل عقل را ای تو همچون عقل کل سر تا قدم جان آمده
(همان: ۷۶)

بود در هژده هزاران عالمش بگشاده در ملک اسما و صفاتش باغ و بستان آمده
(همان: ۷۸)

در بخش دیگر، سطح بلاغی، شیوه ها و رویکردهای بیانی و صور خیال همچون تشبیه، استعاره، کنایه و تشخیص بررسی می شود. تشبیه که اثبات صفتی است از مشبه به در وجود مشبه، مشبه غرض کلام است و مشبه به ابزاری در خدمت آن غرض. تشبیه وضوح معنا را می افزاید و بر آن تأکید می کند (فتوحی، ۱۳۸۹: ۹۰). قصاید رضویه آذری به زیبایی تشبیهات را به کار برده است.

دریای حلم و گوهر علمی و معرفت تو دُر قیمتی و تو را روضه چون صدف
(آذری، ۱۳۸۹: ۵۲)

چیست دریای کمال‌ت‌بیکران بحری که هست همچو مرغابی در آن دریا شناور آسمان

(همان: ۶۹)

استعاره، در واقع تشبیه فشرده‌ای که یک طرف آن حذف شده باشد. استعاره کارآمدترین ابزار تخیل و به اصطلاح ابزار نقاشی در کل در کلام است (شمیسا، ۱۳۷۳: ۱۴۲).

هر صبح که در پرده شود خسرو هندو بر اوج رسد کوکبه چترِ هلاکو

(آذری، ۱۳۸۹: ۷۳)

خسرو هندو استعاره از ماه و چتر هلاکو استعاره از خورشید

کنایه: در تصویر آفرینی کنایه گفته‌اند از آنجا که کنایه بر رسیدن از یک سطح به سطح دیگر است و ارتباط بین دو سوی حاضر و غایب ایجاد می‌کند، جنبه هنری و ادبی دارد (شمیسا، ۱۳۷۵: ۲۳۶). کنایه در شعر آذری و در قصاید رضویه او بارها به کار رفته است.

بادا سپهر غاشیه بر دوش حضرتت ای اختر سعادت و ای قبله سلف

(آذری، ۱۳۸۹: ۵۲)

سپهر بر دوش، آسمان بر دوش کنایه از بار سنگین وظایف

هم لطف توست اینکه بداندیش خویش را پهلوی خویش داد مقامی زهی لطف

(همان)

این بیت آذری کنایه به قبر هارون الرشید دارد که در طوس و کنار بارگاه مبارک امام رضا (علیه السلام) است.

بهر تشریف تو این سقف سرای کون را هر شبی بدد به مروارید زیور آسمان

(همان: ۶۹)

مروارید زیور آسمان، ستارها: کنایه از آراستن، به یاد بودن و منتظر بودن

تشخیص: نسبت دادن صفات جانداران به چیزهای بی جان یا صفات انسانی به حیوانات یا دیدن اشیای بی جان به صورت یک جاندار نه صرفاً انسان را آرایه تشخیص می‌گویند. تشخیص یکی از صورت‌های بلاغی است که در خیال انگیزی سخن بسیار مؤثر است.

نالان بودن کوه، گریان بودن دریا و غلتان آمدن ابر:

از غم آن کوه حلم و بحر علم و ابر فیض کوه نالان، بحر گریان، ابر غلتان آمده

(همان: ۷۷)

۲-۲. تحلیل فکری

شعر فارسی از دیرباز یکی از مجاری طرح اندیشه‌های عارفان بوده است به گونه‌ای که از قرن هفتم به بعد «شاعری را نمی‌توان یافت که کم و بیش به این رشته نپرداخته باشد و در سخن او نشانه‌های عرفانی دیده نشود» (شمیسا، ۱۳۸۰: ۹۴) در این میان، سده نهم در تاریخ پرفراز و نشیب ایران، دوره فرهنگی خاصی به شمار می‌رود. عرفان و اندیشه‌های متصوفانه که از دوره‌های قبل وجود داشت، در این دوره نفوذ و گسترش پیدا کرد و به فضای فکری این دوران هویتی بخشید؛ در نتیجه شاهد ظهور ادیبان شیعی، گسترش مضامین عرفانی، ترویج احکام و بزرگداشت شعائر دینی هستیم. در این دوره زیارت مشهد و بارگاه امام رضا (علیه السلام) از فرایض محسوب شده و به خصوص در دوره شاهرخ و جانشینان او به امام رضا (علیه السلام) نسبت به دیگر ائمه اثناعشری نیز احترام بسیار می‌گذاشتند تا آنجا که تصور اعتقاد سلاطین به تشیع می‌رفت. نفوذ جریانات عرفانی و تسامح و تساهل مذهبی این دوره، موجب رواج ذکر مناقب و مدایح درباره آل پیامبر و ائمه اطهار (علیهم السلام) در میان شاعران شیعی مذهب شد. شعر مذهبی در بسیاری از آثار قصیده‌گویان این دوره مبتنی بر ذکر مناقب پیامبر (صلی الله علیه و آله) و ائمه دین است که معمولاً با مفاهیم عرفانی ترکیب می‌یابد. شفيعی کدکنی از آن‌ها به عنوان شاعران عرفان‌گرا یاد کرده که «با انباشتن غزل‌های خویش از فرهنگ عرفانی و

اصطلاحات خاص تصوف، شعر خویش را به عرفان سنجاق می‌زنند یا عرفان را به شعر خویش» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۸: ۶۰). مهم‌ترین مضامین دیوان‌های عرفانی این دوره، وحدت وجود است که از ارکان معنوی تصوف محسوب می‌شود (یارشاطر، ۱۳۳۴: ۱۶۴) نکته جالب در شعرهای عرفانی این قرن، آن است که عرفان منطقی‌تر، معتدل‌تر و تجربی‌تر از دوره‌های گذشته بوده و به مقدار زیادی با زندگی روزمره همسانی و نزدیکی پیدا می‌کند. از میان مقوله‌های متعدد عرفان آنچه بیش از همه در شعر این قرن بدان پرداخته شده است، عشق عرفانی و حقیقی است و طبیعی است که معشوق این عشق ذات مقدس خداوند است (واردی، ۱۳۸۴: ۹۸) سده نهم از نظر پیشرفت و ترقی شعر مذهبی، به‌ویژه در آثار شاعران شیعه، از درخشان‌ترین دوره‌های تاریخی و ادبی است. گذشته از نعت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و مدح امام علی علیه السلام ثنای دیگر ائمه اطهار علیهم السلام به‌ویژه امام حسین علیه السلام و امام رضا علیه السلام در میان اشعار و به‌خصوص قصاید این زمان ملاحظه می‌شود.

درون‌مایه و فکر اصلی مسلط بر قصاید رضویه شیخ آذری، تنها مدح و ستایش امام رضا علیه السلام نیست، بلکه ایشان با مهارت شاعرانگی و با بیانی موزون، اوج ارادت و عشق قلبی خود را به ائمه اطهار علیهم السلام و علی بن موسی الرضا علیه السلام اعلام می‌کند. همچنین ظرافت کار در آنجاست که با واکاوی و بررسی نکات مهم عرفانی و فکری از این ابیات مستخرج می‌شود. سبک سخن و گزینش واژگان در قصاید رضویه شیخ آذری به‌نحوی است که مفاهیم عمیق و زلال تشیع را نیز در آن جای داده است. از ویژگی‌های قصاید رضویه آذری، استفاده او از اشاره‌های تاریخی و داستانی، اصطلاحات عرفانی، اشاره‌های دینی و قرآنی، اشاره‌های اساطیری، اصطلاحات علمی و فلسفی، اصطلاحات نجومی و اصطلاحات موسیقی است که بیشتر در تأیید مدایح اهل بیت علیهم السلام و امام رضا علیه السلام است.

۲-۱-۲. مضامین عرفانی

توحید از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مضامین عرفانی در میان شاعران و به‌خصوص شاعران آیینی بوده است. آنجا که شاعر به راز و نیاز می‌پردازد و با بیان دلنشینی

به مدح بزرگان دین نیز روی می آورد. آذری علاوه بر اینکه در قصاید متعدد خود توحید را همواره بیان می کند، به طور ویژه نیز دو قصیده در توحید و یک قصیده با عنوان عروجیه در حکمت و عرفان (قصیده ۱۴) دارد که بیانگر نگاه عرفانی شاعر است.

بر نام تو هر نقطه به تحقیق دلیلی بر ذات تو هر ذره به توحید گواهی

(آذری، ۱۳۸۹: ۸۲)

آنجا که شاعر عشق باری تعالی را فراتر از عقل می داند:

ای برون از عقل ما عشقِ تو را جای دگر گفت و گوی ما همه جایی و تو جای دگر

(همان: ۳۸)

مفاهیم دیگر عرفانی، پارسایی و بندگی در قصاید آذری دیده می شود.

چنان منورم از پرتو رضا که اگر رگم زنند همه نور آید از قیفال
حدیث معرفتِ او به مردمِ نااهل همان حکایتِ آب است و قصه غربال
به هادیان هدی اقتدا کن آذریا مباش پیرو آن ها که می کنند اخلال

(همان: ۵۵)

روضه پاکِ تو همچون زلفِ خوبان عجم مجمعِ جمعیتِ مشتِ پریشان آمده

(همان: ۷۵)

جان مؤمن را چو شمع از حیرتِ شب تا به روز نار در دل دود در سر سوز در جان آمده

(همان: ۷۶)

۲-۲-۱- امامت و ولایت امام رضا (علیه السلام)

مسئله امامت از جمله مسائل بسیار مهم اسلامی است که شیعیان به‌عنوان یکی از اصول دین تأکید زیادی به آن دارند. یکی از مهم‌ترین مضامینی که شاعران فارسی‌هنگام مدح امام رضا (علیه السلام) بدان پرداخته‌اند، حقانیت امامت آن حضرت بوده است و با استناد به منابع بر حقانیت امامت ایشان تأکید می‌کنند. این موضوع وقتی اهمیت پیدا کرد که با پیشنهاد مأمون و حضور امام در خراسان همراه شد. با مراجعه به قصاید، آذری امامت و ولایت را به‌خوبی مشاهده می‌کنیم.

ای حریمت کعبه اهل خراسان آمده خطه ملک امامت را تو سلطان آمده

(همان: ۷۵)

بوده‌ای چون جد و باب خود امام جن و انس ای تو در باب ولایت چون سلیمان آمده

(همان)

بهر مراد خلق جهانی ایا امام چون آمدند جمله از این در ز هر طرف

(همان: ۵۲)

آنکه در طور ولایت حسن مقبولیتش هست چون در روی خوبان نکته‌گویان آمده

(همان: ۷۷)

تا کشد کین امام از خیل عباسی لباس می‌کشد هر شب به سوی شام لشکر آسمان

(همان: ۷۰)

آذری در اینجا هنرمندانه به ولایت حقیقی امام رضا (علیه السلام) و سیاست‌های عباسیان، لباس و شعار آن‌ها اشاره کرده است.

۲-۲-۲. اشاره‌های تاریخی و داستانی

یکی از مهم‌ترین اعتقادات شیعیان، بحث جانشینی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است که به ناحق از خاندان پاک ایشان گرفته شد. شیعیان این موضوع مهم را سبب انحراف دین و از بین رفتن سنت و آیین رسول الله دانسته‌اند. از این رو، شاعران هنگام ستایش اهل بیت علیهم السلام، به این مضمون که این بزرگواران از سلاله پاک نبوی هستند، اشاره می‌کنند. اصالت و نسبت امام به خاندان رسول از مفاهیم برجسته در شعر رضوی است.

سلطان مسند نبوی، هشتمین امام کز رشک طلعتش مه و خور خورده اند تَف

(همان: ۵۲)

فرزند آن شهی که تو ارباب کفر را از ضرب ذوالفقار همی کشت در مصف

(همان)

پیمبران زپی انتباه عالم خلق اند بس است امام ورا بهر انتباه خراسان

(همان: ۷۳)

هست فرزند امیر النحل^۱ یعنی آنکه هست سوره نحل از علو شانش در شان آمده

(همان: ۷۷)

از نژاد آن اولوالامری که هنگام قضا بازگشت از امر او از سوی خاور آسمان^۲

(همان: ۷۱)

۱. امیر النحل یکی از القاب امام علی علیه السلام است. ابن جوزی می‌گوید: مؤمنان به زنبور غسل مانند زیرا زنبور غسل چیز پاکیزه می‌خورد و چیز پاکیزه می‌نهد و علی امیر مؤمنان است (ابن جوزی، ۴۱۸: ق: ۵).
۲. به آیه معروف اطاعت اشاره می‌کند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ» (نساء، ۵۹)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید: اطاعت کنید خدا را و اطاعت کنید پیامبر خدا را و صاحبان امر را.

اذجاء عند قبرک قلبی زیاره جاء النداء الى فادخل ولا تخف

(همان: ۵۲)

مقریزی در بحث لاتخف اشاره به داستان غار حراء و سخن جبرئیل به پیامبر ﷺ دارد (مقریزی، ۱۴۲۰: ۲۸).

حب اهل بیت در دریای فطرت کشتی است عرش اعظم بادبان او و لنگر آسمان

(آذری، ۱۳۸۹: ۶۹)

این مضمون در حدیث مشهور «سفینه» و دربارهٔ منزلت اهل بیت (علیهم‌السلام) نقل شده است. در این حدیث، رسول خدا ﷺ به ابوذر غفاری می‌فرماید: «إِنَّ مَثَلَ أَهْلِ بَيْتِي فِيكُمْ مَثَلُ سَفِينَةِ نُوحٍ مِنْ قَوْمِهِ؛ مَنْ رَكِبَهَا نَجَا، وَمَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا غَرِقَ» (طوسی، ۱۴۱۴ق: ۶۰) مَثَلِ اهل بیت من در میان شما، چنان کشتی نوح در میان قوم اوست. هر که بر آن سوار شد، نجات یافت و هر که از آن باز ماند، غرق گشت.

۲-۲-۱. شیر پرده

دشمن سگ را چو پرده می‌درند از این کمال بود شیر پرده بر قول تو برهان آمده

(آذری، ۱۳۸۹: ۷۷)

این داستان در کتاب عیون اخبار الرضا چنین آمده است: حاجب مأمون که مأمور بود در مجلس، امام رضا (علیه‌السلام) را تحقیر کند به آن حضرت گفت: مردم برای تو معجزاتی اثبات می‌کنند که برای احدی از مردم غیر از تو اثبات نکرده‌اند. گویی معجزه‌ای مانند معجزه حضرت ابراهیم که مرغان کشته شده را زنده کرد آورده‌ای؟ اگر راست می‌گویی پس امر کن به این دو شیر و آن‌ها را زنده کن و بر من مسلط گردان و مقصود حاجب دو صورت شیری بود که روبه‌روی هم بر مسند مأمون نقش کرده

بودند. حضرت به غضب در آمده و به آن دو صورت صدا زدند بگریید این فاجر را ... آن دو شیر جستند و آن مرد را پاره پاره کرده و طعمه خود قرار دادند. مردم تماشا می‌کردند و همه در حیرت و تحیر فرو رفته بودند. پس از آن [شیرها] خدمت حضرت ایستادند و عرض کردند ای ولی خدا در روی زمین آیا امر می‌کنی با مأمون نیز این عمل را انجام دهیم؟ مأمون از استماع این سخن غش کرد و حضرت فرمودند بایستید و آن‌ها به حال خود برگشتند (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۶۷-۱۷۲). این داستان در مناقب ابن شهر آشوب نیز با تفاوت‌هایی آمده است.

صاحب بیت چنین پیغمبر است و اهل بیت حجت لولاک را شاهد به قرآن آمده

(آذری، ۱۳۸۹: ۷۹)

«لولاک» حدیث قدسی است که وجود پیامبر اسلام ﷺ و اهل بیت علیهم‌السلام را به‌عنوان هدف آفرینش هستی معرفی می‌کند. «لَوْلَاکَ لَمَّا خَلَقْتُ الْأَفْلاکَ» در توضیح این احادیث بیشتر به آیات قرآن استناد شده است؛ بر این اساس، گفته شده طبق آیات قرآن هدف از خلقت کل عالم، انسان و انجام بهترین عمل است^۱ که به بهترین شکل در وجود انسان کامل محقق خواهد شد؛ انسانی که از هر جهت بر تمامی موجودات و آسمان و زمین برتری دارد و او کسی نیست جز حضرت محمد ﷺ که به همین دلیل خداوند در حدیث لولاک، او را علت خلقت تمامی آفرینش معرفی می‌کند. طبق این تحلیل، خلقت تمام عالم مقدمه ظهور انسان به‌طور عام و انسان کامل (پیامبر اسلام ﷺ) به‌طور خاص است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۰: ۱۵۲).

ایها المعصوم مداح تو یعنی آذری آنکه در احسان مدحت همچو حسان آمده

(آذری، ۱۳۸۹: ۷۹)

حسان بن ثابت، از بزرگ‌ترین شاعران عرب قبل از ظهور اسلام و در آغاز دوره

۱. «لِيُنَلِّوْكُمْ اَيْتُكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا» (ملک، ۲) و «اِنَّ اللّٰهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِی السَّمٰوٰتِ وَ مَا فِی الْاَرْضِ» (لقمان، ۲۰).

اسلامی است. وی را جزو صحابه رسول خدا ﷺ به شمار آورده‌اند. حسان اشعار برجسته بسیاری دارد (آمدی، ۱۴۱۱ ق: ۸۹). اشاره به حوادث تاریخی، دفاع از پیامبر ﷺ استفاده از صنایع بدیع و حجم زیاد اشعار، از وجوه اهمیت اشعار اوست. حسان بیان توانمندی داشت و با هجو مشرکان و دفاع از پیامبر ﷺ مورد احترام و مایه آرامش آن حضرت بود (ابن‌سلام جمحی، ۱۹۵۲: ۱۸۱؛ ابن‌قتیبه، ۱۹۶۷، ج: ۱: ۳۰۵) نوشته‌اند که پیامبر اکرم ﷺ او را تأیید می‌کرد و می‌فرمود حسان از عنایت فرشته وحی برخوردار است (مفید: ۹۵).

۲-۲-۳. فضیلت‌های اخلاقی امام رضا علیه السلام

شعر متعهد فارسی مملو از تعبیری است که به بیان خصیصه‌ها و سجایای اخلاقی ائمه معصومین علیه السلام پرداخته است. در این میان اشعار زیادی در خصوص امام رضا علیه السلام و آن هم به سبب حضور مبارک ایشان در ایران و خراسان، به یادگار مانده است که هر مصرع و بیت آن می‌تواند ابعاد گوناگون شخصیتی آن بزرگوار را تبیین کند. شعر در کنار روایات و نقل تاریخی می‌تواند، شخصیت امام رضا علیه السلام را برای نسل امروز بازگو کند. یکی از پربسامدترین مضامین مطرح‌شده در مدایح رضوی، بیان فضیلت‌های اخلاقی امام رضا علیه السلام است. مهربانی، رأفت، عدالت، علم، سخاوت‌مندی، بخشندگی و رضا که لقب آن حضرت نیز است.

آیه تطهیر^۱ یکی از اعتقادات اساسی شیعیان در شعر شاعران بزرگ نیز دیده می‌شود. بر این اساس، اهل بیت علیه السلام از هر گناهی پاک هستند. آذری نیز در قصاید خود با بهره‌گیری از آیه تطهیر این نکته را در خصوص امام رضا علیه السلام بیان می‌کند.

قبه الاسلام دین شد روضه پاکت که هست آستانت بوسه‌گاه اهل ایمان آمده

(آذری، ۱۳۸۹: ۷۵)

۱. إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا (احزاب، ۳۳)؛ بی‌گمان، خدا اراده کرده است تا آلودگی را از شما اهل بیت آپیامبر بزداید و شما را پاک و پاکیزه گرداند.

از آنجا که امامان معصوم به عنوان اسوه‌های عدالت مشهورند، مردم از جور حاکمان به محضر آن‌ها پناه می‌برند. آذری به خوبی و با بیانی ماهرانه، عدالت امام رضا (علیه السلام) را در شعر خود آورده است.

آسمان شرع را عدل تو خط محور است دایر است آری همه بر خط محور آسمان

(همان: ۷۰)

امامان معصوم (علیهم السلام) همواره در زندگی سرمشق دیگران بودند و به مردم درس زندگی می‌آموختند. آن‌ها خود را از مردم جدا نمی‌کردند، به روش جباران زندگی نکرده، به کسی بی‌اعتنایی نمی‌کردند. شیخ صدوق از قول ابراهیم بن عباس، چنین می‌نویسد: «هرگز ندیدم که امام رضا (علیه السلام) در سخن به کسی جفا ورزد و سخن کسی را پیش از تمام شدن قطع نماید. حضرت در حضور دیگران پایش را دراز نمی‌کرد (آیت اللهی، ۱۳۷۴: ۴) فروتنی و وقار امام رضا (علیه السلام) نیز از جمله اخلاق اجتماعی ایشان قابل ستایش است و ابن شهر آشوب از آن به نیکی یاد می‌کند و داستان‌هایی آورده است (ابن شهر آشوب، ج ۴: ۳۶۲). اشعار متعدّد نیز به خوبی به آن پرداخته است. چنین الگوی رفتاری بازتاب روشنی از این آموزه دینی است که تمام انسان‌ها با یکدیگر برابر هستند و برتری تنها با معیار تقوا به دست می‌آید.

نسیم فیض وقار تو گر ز باد کند فهم مثل شود ز تمکن چو کوه کاه خراسان

(آذری، ۱۳۸۹: ۷۳)

سرچشمه حیا و سپهر سخا و لطف خورشید برج مرحمت و ماه لوکشف

(همان: ۵۲)

چیست از یک حرف دیوان کمال نقطه‌ای هر چه آن در حیطة پرگار دوران آمده

(همان: ۷۷)

یکی از صفات برجسته امام رضا (علیه السلام) مواسات و همدردی با محرومان جامعه بود؛ و طی

زیارت آن حضرت این خصیصه بزرگ اخلاقی او مطرح شده و به ایشان چنین خطاب می‌شود. «السَّلامُ عَلَى غَوْثِ اللَّهْفَانِ وَمَنْ صَارَتْ بِهِ أَرْضُ خُرَّاسَانَ خُرَّاسَانًا» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۹: ۵۳) آذری در قصیده ۲۷ از دیوان چنین آورده است:

حدود ملک خراسان چو در پناه تو باشد شوند جمله آفاق در پناه خراسان
جبال اهل خراسان چو بر زمین تو سوده است برد نجوم فلک نور از جباه خراسان

(آذری، ۱۳۸۹: ۷۳)

۲-۲-۴. علم‌آموزی و دانش امام

در میان احادیث و سخنانی که از امام رضا (علیه السلام) گردآوری شده است، علم جایگاه ویژه‌ای دارد و ایشان برای علم ویژگی‌ها و مسائلی را برمی‌شمردند که از جمله مشخصه‌های تکوین‌گفتمان علمی امام رضا (علیه السلام) است. وجوب طلب علم و فریضه بودن (طوسی، ۱۴۱۴: ق: ۴۸۸) بیانگر اهمیت و شیوه علم‌آموزی بوده است و اینکه برای فهم دانش باید آن را طلب کرد و همچون فریضه‌ای به دنبال آن بود. نکته دیگر که در این سخن امام نهفته، آن است که طلب علم بر طلب مال برتری داشته و براساس آیات قرآن، خداوند عادل، تقسیم مال را تضمین کرده و به وعده‌اش در این باره وفا می‌کند،^۲ اما علم در نزد صاحبان آن ذخیره بوده و به مردم امر شده که آن را از اهلش طلب کنند (حر عاملی، ۱۴۰۹: ق، ج ۲۷: ۲۵). بر این اساس، رسیدن به علم زحمت بیشتری دارد. تشویق امام رضا (علیه السلام) به خستگی‌ناپذیری از طلب علم در طول عمر و برشمردن آن از جمله خصوصیات ده‌گانه است که موجب کمال عقل انسان می‌شود (مجلسی، ۱۴۰۳: ق، ج ۷۵: ۳۳۶) از جمله دلایل توجه امام رضا (علیه السلام) به علم، آن است که ایشان علم را گمشده مؤمن دانسته (مجلسی، ۱۴۰۳: ق، ج ۱: ۱۶۸) و طلب علم هر چند نزد مشرک، تشویق کردند (طوسی، ۱۴۱۴: ق: ۴۸۸). عصر امام رضا (علیه السلام) و ارتباط با تمدن‌های دیگر در آن زمان،

۱. درود بر چاره‌ساز و فریادرس بیچارگان و آن کسی که سرزمین خراسان به برکت وجودش به‌سان خورشید تابان جلوه‌گر شده است. «أَهُمَّ يَفْسُمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُلْخًا وَرَحْمَتَ رَبِّكَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ» (زخرف، ۳۲) آیا آنانند که رحمت پروردگار را تقسیم می‌کنند ما [اوسایل] معاش آنان را در زندگی دنیا میان‌شان تقسیم کرده‌ایم و برخی از آنان را از انظار [درجات بالاتر از بعضی] ادیگر قرار داده‌ایم تا بعضی از آن‌ها بعضی ادیگر را در خدمت گیرند و رحمت پروردگار تو از آنچه آنان می‌اندوزند، بهتر است.

بدون شک این امر را برای مسلمانان ملموس‌تر می‌کرده است که دانش و علم را از نزد دیگران فرا بگیرند، اما در سخنی دیگر از امام رضا (علیه السلام) به لزوم دریافت علم از افرادی شده که اهلیت و شایستگی لازم را داشته باشند (همان) و این امر به دلیل فعالیت‌های دستگاه خلافت عباسی در آن روزگار بود که شکل‌گیری حجم انبوهی از سؤال‌های اعتقادی، کلامی و معرفتی بین عوام و خواص جامعه را منجر شده بود. بر این اساس، شایستگی و اهلیت دو ویژگی مهمی است که امام به آن تأکید داشته است. حضرت، اخذ علم از اهل بیت (علیهم السلام) و آموزش آن‌ها به دیگران را تشویق کرده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۳۰) به لحاظ دانش علمی و گفتمان‌های فکری که امام رضا (علیه السلام) در دوران خود مطرح فرمودند هیچ شکی باقی نمی‌ماند که ایشان از پایه‌گذاران جریانات فکری و مسائلی چون مناظره و بحث‌های آزاداندیشی بوده‌اند. امام از نظر دانش، برترین انسان عصر خود بود و در مجالسی که مأمون برای زیر سؤال بردن دانش امام با حضور دانشمندان بزرگ تشکیل می‌داد، بخشی از وسعت علم آن حضرت بر دیگران آشکار شد. علم امام رضا (علیه السلام) از دیگر مضامین مورد ستایش شاعران فارسی بوده است که در قصاید آذری نیز به آن اشاره می‌شود.

از نقطه موهوم کم آید چو بگردد پرگار تو بر دایره عقل ارسطو

(آذری، ۱۳۸۹: ۷۴)

دریای حلم و گوهر علمی و معرفت تو در قیمتی و تو را روضه چون صدف

(همان: ۵۲)

چشم جان روشن به نور توسست اهل عقل را ای تو همچون عقل گل، سر تا قدم جان آمده

(همان: ۷۶)

مشکلاتی کان ز فهم عقل ما بیرون بود پیش معنی کمالت سهل و آسان آمده

(همان: ۷۸)

۲-۲-۵. خراسان و زیارت حرم

تو تاج اهل خراسان و نور چشم جهانی

به ماه می رسد از فخر تو کلاه خراسان

(همان: ۷۳)

در خاک خراسان نه غریبی تو که هستند

ارباب خراسان همه لالا و تو لولو

(همان: ۷۴)

ای حریمت کعبه اهل خراسان آمده

خطه ملک امامت را تو سلطان آمده

(همان)

گشتی شهید خاک خراسان ز مرقدت

چون کعبه با صفا شد و پر نور چون نجف

(همان: ۵۲)

مشهد توس از تو گشته جنت ناز و نعیم

روضه پاک تو در وی روح و ریحان آمده

(همان: ۷۶)

۲-۲-۵-۱. زیارت امام رضا علیه السلام کعبه فقیران

باد همچون حاجیان احرام بسته روز و شب

در طواف روضه ات تا روز محشر آسمان

(همان: ۷۲)

شهید مشهد دین میر کعبه اسلام

که آستان در اوست قبله گاه خراسان

(همان)

بیت الحرمت کعبه شاهی است از آن روی

آرند به گرد حرمت روی ز هر سو

(همان: ۷۴)

ای حریمت کعبه اهل خراسان آمده خطه ملک امامت را تو سلطان آمده

(همان: ۷۵)

یک طواف روضه‌ات با هفت حج نافله بلکه با هفتاد حج قبله، یکسان آمده

(همان)

توصیف بارگاه و مرقد امام رضا علیه السلام یکی از شاخصه‌ترین درون‌مایه‌هایی است که شاعران آیینی در شعر خویش به آن توجه کرده‌اند. آذری با اشاره به صحن گنبد و فضای عرفانی، هر بیننده‌ای را محو زیبایی و عظمت آن می‌کند.

صحن گنبد از حدود عقل بیرون رفته بود سقف او چون سقف جنت عرش رحمن آمده

(همان: ۷۸)

۲-۲-۶. تولی و تبری

یکی از مضامین مشهور و مهم در گستره اشعار مدحی رضوی، بحث دوستی با دوستان اهل بیت علیهم السلام و دشمنی با دشمنان وی است که از مباحث اساسی و در حوزه فروغ دین به شمار می‌رود.

با آل نبی هر که دهد زهر در انگور جز نار ابد بار نیارد شجر او

(همان: ۷۴)

هر که قومی دوست می‌دارد از ایشان می‌شود این سخن قول رسول و قول یزدان آمده

(همان: ۸۰)

خشم کج رفتار گمراه تو در آتش فتاد باغ جنت را تو چون سرو خرامان آمده

(همان: ۷۷)

۲-۲-۷. توسل و شفاعت

توسل به امام رضا (علیه السلام) و شفاعت خواستن وی برای روز قیامت از دیگر درون‌مایه‌های شعر رضوی است؛ چراکه برآوردن حاجات و خواسته‌نیازمندان از الطاف ائمه هدی بوده است و همواره بارگاه و تربت این بزرگواران حلقه‌های ورود به درگاه کبریایی الهی قلمداد شده و شاعران نیز این بزرگواران و حجت‌های بالغه الهی را واسطه قرار می‌دهند و بر آن نیز اعتقاد راسخ دارند؛ چراکه کلام آن بزرگواران است که «هریک از دوستانم مرا زیارت کند، درحالی که عارف به حق و مقام من باشد، من در روز قیامت حتما شفاعتش می‌کنم» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۵۸). شاعران شفیع‌بودن امام در حق مؤمنان و زائرانی را که عارف به حق وی هستند، به‌خصوص زائرانی که عنایت خاصه امام، آنان را هنگام مرگ عاری از گناه و آمرزیده می‌دارد مطرح می‌کنند.

به روز حشر که خلقان کنند دعوی اسلام عنایت تو کفایت بود گواه خراسان

(همان: ۷۳)

دارد طمع آنکه ازو باز نگیری از باب شفاعت به قیامت سریک مو

(همان: ۷۵)

دارد امید شفاعت از شما یوم الحساب چون شود بار عمل آنجا به میزان آمده

دست ما و دامن اولاد پاکت یا امام چون شود با ما اجل دست و گریبان آمده

(همان: ۸۰)

۳. نتیجه‌گیری

شعر از بهترین ابزارهای تأثیرگذاری بر افکار آدمی است و شاعران می‌کوشند اندیشه‌ها و عقاید خود را با این ابزار برای مخاطبان بیان کنند. شعر مدحی نیز که در ستایش بزرگان از جمله امام رضا علیه السلام سروده شده، مبین اندیشه‌های شاعران است. قصاید رضویه شیخ آذری به‌خوبی بیانگر عقاید دینی شاعر و ارادت وی به امام رضا علیه السلام بوده است. در سطح زبانی با توجه به شرایط تاریخی استفاده از لغات عربی، ترکی و همچنین اصطلاحات عامیانه در حد معمول وجود داشته و در کاربرد صنایع ادبی، روش میانه را در پیش گرفته به‌طوری‌که بر مفهوم غلبه نداشته است. در حوزه موسیقی شعر، قصاید در تنوع اوزان و البته اوزان روان به کار رفته و شاعر با تکیه قرار دادن ردیف علاوه بر بالا بردن سطح موسیقی کلام، مانع به هم ریختگی اجزای جمله می‌شود. زبان فکری شاعر منسجم بوده و با توجه به موضوع مشخص آن یعنی در ستایش امام رضا علیه السلام استادانه توانسته است، مفاهیم ارزشمند قرآنی را در شعر جریان دهد و مسائلی چون امامت و ولایت، تولی و تبری، شفاعت، خصائل اخلاقی امام رضا علیه السلام، داستان‌ها و روایات تاریخی، زیارت حرم مطهر، اشاره به خراسان و مشهد، با استفاده از ترفندهای ادبی و نگاهی زیبایی‌شناسانه حالت معنوی، نمایان سازد و دریافت‌ها و معانی عرفانی خود را با زبان شعر بیان کند. درون‌مایه و فکر اصلی مسلط بر قصاید رضویه شیخ آذری، تنها مدح و ستایش امام رضا علیه السلام نیست، بلکه ایشان با مهارت شاعرانگی و با بیانی موزون، اوج ارادت و عشق قلبی خود را به ائمه اطهار علیهم السلام و علی بن موسی الرضا علیه السلام اعلام می‌کند. همچنین ظرافت کار در آنجاست که با واکاوی و بررسی نکات مهم عرفانی و فکری از این ابیات مستخرج می‌شود. سبک سخن و گزینش واژگان در قصاید رضویه شیخ آذری به‌نحوی است که مفاهیم عمیق و زلال تشیع را نیز در آن جای داده است.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.
- آذری اسفراینی، حمزه بن علی. (۱۳۸۹). *دیوان آذری اسفراینی*. تحقیق و تصحیح. دکتر محسن کیانی و سید عباس رستاخیز. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- آمدی، حسن بن بشر. (۱۴۱۱/۱۹۹۱). *المؤتلف والمختلف فی اسماء الشعراء و کناهم و القابهم و انسابهم و بعض شعرهم*. تحقیق الاستاذ الدكتور ف. کرنکو. بیروت: دار الجیل.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد تمیمی. (۱۴۱۰ق). *غرر الحکم و درر الکلم*. به تحقیق سید مهدی رجایی. قم: دارالکتاب الاسلامی.
- آیت اللهی، سیدمهدی. (۱۳۷۴). *آشنایی با معصومین*. تهران: جهان آرا.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۸). *عیون الاخبار الرضا*. به تحقیق مهدی لاجوردی. تهران: جهان.
- ابن جوزی، یوسف بن قزواغلی. (۱۴۱۸). *تذکره الخواص من الأئمة بذکر خصائص*. قم: شریف الرضی.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (بی تا). *مناقب آل ابی طالب*. تصحیح سیدهاشم رسولی محلاتی. قم: علامه.
- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم. (۱۳۸۶-۱۳۸۷/۱۹۶۶-۱۹۶۷). *الشعر والشعراء*. قاهره: چاپ احمد محمد شاکر.
- بافقی، محمد مفید مستوفی. (۱۳۴۰). *جامع مفیدی*. به کوشش ایرج افشار. تهران: بی نا.
- جمعی، محمد بن سلام. (۱۹۵۲). *طبقات فحول الشعراء*. قاهره: چاپ محمود محمد شاکر.
- حر العالمی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). *وسائل الشیعه*. قم: آل البيت علیهم السلام.
- دولت‌شاه سمرقندی، علاءالدوله. (۱۳۱۸/۱۹۰۰). *تذکره الشعراء*. لیدن: چاپ ادوارد براون.
- رازی، امین احمد. (۱۳۷۸). *تذکره هفت اقلیم*. تصحیح، تعلیقات و حواشی سیدمحمد رضا طاهری. تهران: سروش.
- سلامت آذر، رحیم. (۱۳۹۱). «بررسی سبک‌شناسی غزلیات شیخ آذری اسفراینی». *فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*. سال پنجم. شماره دوم. صص: ۲۲۹-۲۴۸.
- شکاک، حیدر علی. (۱۳۹۹). «مقایسه سبک‌شناسی ترکیب بند آذری اسفراینی و محتشم کاشانی». *فصلنامه مطالعات ادبی متون اسلامی*. سال پنجم. پیاپی ۱۷. شماره اول. صص: ۱۴۷-۱۷۴.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۶۸). *موسیقی شعر*. تهران: نشر آگه.
- ———. (۱۳۷۸). *زبور پارسی، نگاهی به زندگی و غزل‌های عطار*. تهران: آگاه.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۳). *بیان*. تهران: انتشارات فردوس.
- ———. (۱۳۷۵). *کلیات سبک‌شناسی*. تهران: انتشارات فردوس.
- ———. (۱۳۸۰). *سیر غزل در شعر فارسی*. تهران: انتشارات فردوس.
- شهیدی، سیدجعفر. (۱۳۶۸). «ستایش و سوگ امام رضا علیه السلام در شعر». *مجموعه آثار دومین کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام*. صص: ۵۷۲-۶۳۸. چاپ سوم. مشهد: آستان قدس رضوی.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۸۱). *تاریخ ادبیات ایران*. جلد چهارم. تهران: ققنوس.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.

- طوسی، محمدبن حسن. (۱۴۱۴ق). *الامالی*. قم: دارالتقافه.
- فتوحی رودمعجنی، محمود. (۱۳۸۹). *بلاغت تصویر*. تهران: انتشارات سخن.
- فرشته، محمد قاسم هندوشاه. (۱۳۰۱). *گلشن ابراهیمی یا تاریخ فرشته*. کانپور: بی‌نا.
- فروزانفر، بدیع الزمان. (۱۳۸۳). *تاریخ ادبیات ایران در عصر تیموریان*. تهران: انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). *بحار الانوار*. تصحیح جمعی از محققان. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مفید، محمدبن محمد. (بی‌تا). *الارشاد*. ترجمه رسولی محلاتی. تهران: اسلامیه.
- مقریزی، تقی الدین احمدبن علی. (۱۴۲۰). *امتناع الاسماع بما للنبی من الاحوال والاموال والحفده والمتاع*. جلد سوم. لبنان: دارالکتاب العلمیه.
- واردی، زرین. (۱۳۸۴). «مضامین رایج در شعر برخی از شاعران قرن نهم». *مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز*. دوره بیست و دوم. شماره اول. صص: ۹۱-۱۱۰.
- هادی، روح الله. (۱۳۸۸). «سیمای امام رضا (علیه السلام) از سنایی تا جامی». *فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*. دوره دوم. شماره دوم. صص: ۱۵۵-۱۷۰.
- یارشاطر، احسان. (۱۳۳۴). *شعر فارسی در عهد شاهرخ*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- یلمه‌ها، احمدرضا؛ ولی محمدآبادی، مهدیه. (۱۳۹۴). «بررسی تطبیقی مداخل رضوی در شعر عربی و فارسی از ابتدا تا پایان قرن دهم». *کاوش‌نامه ادبیات تطبیقی*. سال پنجم. شماره ۲۰. صص: ۱۰۳-۱۲۱.
- یوسف نژاد، یوسفعلی. (۱۳۹۰). *تصحیح دیوان شیخ آذری*. رساله دکترای رشته زبان و ادبیات فارسی. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.